UDK 28:329.14:929 Izetbegović A.
DOI 10.26340/muallim.v27i107.2239

REFLEKSIJE IDEOLOGIJE SOCIJALIZMA NA TUMAČENJE ISLAMA U BOSNI I HERCEGOVINI S AKCENTOM NA MIŠLJENJE ALIJE IZETBEGOVIĆA

Mevludin DIZDAREVIĆ
Muftijstvo zeničko

Sažetak: Polazeći od pretpostavke da društveno-politički i ideološki kontekst značajno oblikuje načine razumijevanja religije, u radu se razmatraju različiti tokovi islamskog mišljenja nastali u uvjetima socijalističke Jugoslavije. Posebna pažnja posvećena je odnosu socijalističke ideologije prema religiji, procesu sekularizacije i društvenoj marginalizaciji islama, kao i načinima na koje su muslimanski autori odgovarali na izazove ateizma, modernizacije i dominantnog ideološkog diskursa. Analizom relevantne literature izdvojena su tri osnovna pristupa odnosu islama i socijalizma: kritika socijalističke ideologije, nastojanje da se islam i socijalizam međusobno približe kroz "socijalizaciju islama i islamizaciju socijalizma" te pristup Alije Izetbegovića, koji islam razumijeva kao svojevrsni "treći put" i sintezu između suprotstavljenih ideoloških krajnosti. Rad pokazuje da je Izetbegovićevo islamsko mišljenje autentično, ali istovremeno u određenoj mjeri oblikovano intelektualnim i ideološkim kontekstom socijalističke Jugoslavije kojem se suprotstavljao.

Ključne riječi: *islam, socijalizam, Bosna i Hercegovina, Alija Izetbegović, modernizam, sekularizam*

Uvod

U svojoj glasovitoj knjizi *Kultura pamćenja* Jan Assmann je ustvrdio da se pojedinci i društva sjećaju samo važne prošlosti htijući reći da svi mi u svojoj unutarnjoj geografiji zadržavamo one događaje koji su imali značajne refleksije na naš život i historiju. Ti značajni događaji povezani su s intenzitetom emocijama i tako dublje utiskivani u naše sjećanje. Istovremeno Assman dodaje donekle tautološku tvrdnju da sjećanjem prošlost postaje važna. Uistinu, mnoge dionice naše prošlosti izblijedjele bi iz naše kolektivne memorije da nema kulturnog pamćenja, tj. komemoracija, rituala i drugih vidova mnemotehnika koje omogućavaju zadržavanje u našem sjećanju događaja i ličnosti koje su u značajnoj mjeri suoblikovale našu društvenu, intelektualnu i kulturnu geografiju. Nije naodmet napomenuti da od intenziteta i ekstenziteta sjećanja, vrste i sadržaja onoga što se pamti ovisi formiranje ili deformiranje identiteta jedne zajednice (Assman, 2006).

Alija Izetbegović jeste, bez pretjeranog dvoumljenja, osoba koja je svojim intelektualnim pregnućem, društveno-političkim djelovanjem i teorijskim opusom značajno utjecala na historiju našeg naroda i države u cjelini, što nas obavezuje na memorizaciju njegovog djela. Dakako, ispravan i vjerodostojan odnos bilo kojeg fenomena pa i Alije Izetbegovića podrazumijeva kritičku ocjenu i znanstvenu valorizaciju njegovih, prvenstveno političkih stavova i djelovanja, ali i njegovih teorijskih promišljanja islama koji je bio njegova životna preokupacija.

Cilj našeg rada jeste da teorijski istražimo i da metodološki konzistentno predstavimo tumačenje islama u Bosni i Hercegovini, tačnije onaj njen

tok na koji je u značajnijoj mjeri utjecala dominantna ideologija socijalizma te barem u lapidarnim naznakama odraze te ideologije na teorijski opus Alije Izetbegovića.

Istraživački korpus našeg rada podrazumijeva širok spektar izvora tekstova, bibliografija časopisa, studija i knjiga objavljivanih u tom razdoblju. Unaprijed odustajemo u našem istraživanju da predstavimo sve idejne tokove koji su na različite načine uvjetovani ideologijom socijalizma. Fokus je na radovima koji su izravno i neposredno dotaknuti ovom ideologijom mada ni ovdje nemamo ambicije predstaviti svaki pojedinačni rad, za šta bi trebalo daleko više prostora. Naime, naš istraživački rad ima ambicije da osvijetli i znanstveno oslovi temu koja uveliko nadilazi okvire jednog referata i kao takva zaslužuje dosta šire teorijske zahvate. Stoga smatramo primjerenim napomenuti da ovaj rad valja razumjeti više kao skicu istraživanja, a manje kao cjelovit i zaokružen istraživački napor.

Tumačenje islama u Bosni i Hercegovini – od modernističke kontroverzije do teološke obnove

Tumačenje islama u Bosni i Hercegovini pripada ukupnoj intelektualnoj historiji Bosne i Hercegovine i njenoj teorijskoj baštini. Gledajući izvana, ono se nadaje kao monolitna rijeka koja ima svoje izvore i utoke, dubine i plićake. Međutim, tek kada je bolje upoznamo vidimo da unutar te naoko monolitne rijeke tumačenja islama postoje različite struje i tokovi koji naoko samostalno plove svojim tokom. Naša je ambicija da zahvatimo samo jednu struju unutar tumačenja islama u Bosni i Hercegovini, a to je onaj segment koji je u bitnome određen ideologijom socijalizma. S obzirom na intenzitet i ekstenzitet utjecaja socijalizma na ukupne društvene procese pa i na tumačenja i razumijevanja islama razvidno je da se radi o golemom utjecaju.

Taj utjecaj može biti implicitan ili eksplicitan, manifestan i latentan ali se može prepoznavati u mnogim tumačenjskim pravcima u Bosni i Hercegovini. Utjecaj socijalizma vidljiv je ne samo u onome što se piše već i u onome što se ne piše; ne samo u autorima koji su aktivni sudionici javne scene nego i u onima koji su skrajnuti na društvenu marginu bilo u komunističke kazamate bilo da su uklonjeni u različitim medijsko-političkim procesima kao što se desilo Huseinu Đozi i Ahmedu Smajloviću npr. Utjecaj je vidljiv i onda kada se pisalo pod vlastitim imenom, pod pseudonimom ili je rad objavljen bez potpisanog autora.

Na sljedećem nivou su teme o kojima se nije smjelo pisati i kao takve nisu tematizirane u radovima autora druge polovine XX stoljeća. Autori se nisu bavili politikom kao javnim diskursom o javnim stvarima, pitanjem stradanja muslimana u Drugom svjetskom ratu, sveprisutnom devastacijom i otimačinom vakufskih dobara itd. Brojne džamije i drugi objekti islamske kulture porušeni su u miru u doba socijalizma, ali o njihovom rušenju nema ni slova u radovima muslimanskih autora i časopisima Islamske vjerske zajednice. Namjesto toga bavili su se temama kulturalne historije, moralnim osvješćivanjem, orijentalnim studijama a u iznimnim slučajevima propitivanjem samog socijalizma i društvenih teorija koje su oblikovale onovremenu stvarnost. Kulturalna tematizacija islama je u jednom periodu služila kao svojevrstan intelektualni egzil, sigurno utočište u koji su se sklanjali muslimanski autori[1]. Socijalizam jeste utjecao na sve te autore na ovaj ili onaj način. Međutim, nas ovdje zanima više izravan utjecaj ideologije socijalizma, njegovih koncepcija i ukupnog narativa koji je kreirao kao eksternog faktora na tumačenja islama. Napominjemo na ovom mjestu da nam nije želja da "sudimo" davnašnjim generacijama, niti da se "s visoka" obraćamo minulim epohama već da to konstatiramo kao činjenicu koju treba prihvatiti i iz nje izvući stanovite pouke.

Tumačenja islama su u socijalističkom razdoblju prošla više faza počevši s "teorijskim mukom" ili "gluhim dobom" kako bi to rekao Muhsin Rizvić u jednom drugom kontekstu, prvih godina vladavine komunizma da bi s početkom pisanja o islamu nastupilo razdoblje prilagođavanja novom društveno-političkom okviru i svojevrsne iznevjere određenih postulata islamskog mišljenja i tradicije. Kada ovo tvrdimo, mi polazimo od lahko dokazive pretpostavke da je tumačenje islama u Bosni, a tako i u muslimanskom svijetu u cjelini, dominantno uvjetovano egzogenim, izvanjskim, neislamskim, ponekad čak antiislamskim elementima. Tek u vremenu teološke obnove kada izlazimo iz faze modernističke kontroverze osamdesetih godina XX stoljeća javljaju se radovi koji prave odmak ka endogenom, autentičnom i samosvojnom tumačenju islama. Dakle, tada se islam tumači više na temelju vlastitih referenci, a manje na osnovu izvanjskih faktora. Nakon faze regresije s Huseinom Đozom dolazi vrijeme oporavka koje puni izraz doživljava osnivanjem i radom Islamskog teološkog fakulteta, što se može smatrati, barem za bosanske muslimane, najznačajnijom duhovnom i kulturnom pojavom druge polovine XX stoljeća. Kada izričemo ovaj stav, na umu imamo brojne knjige i studije koje su objavili nastavnici fakulteta, ali i brojne diplomante, magistrante i doktorante koji su dobili svoje univerzitetske graduse na ovom fakultetu.

Važan sudionik ovih procesa bila je i pojava časopisa *Islamska misao* (Lavić, 2001), koji počinje izlaziti 1979. godine s uredništvom dr. Ahmeda Smajlovića. Rezultat svih

[1] Za Mahmuta Traljića kojeg ubrajamo u ovaj tok islamskog mišljenja prof. Karić piše: "Pomnim čitanjem i proučavanjem njegovih knjiga... stječe se snažan dojam da je hfz. Traljić, na gotovo sve tada aktuelne teorije i ideologije gledao kao na strašne utvare, neprijatna čudovišta spram kojih nije htio sagledavati niti saobražavati ni islam niti islamsku tradiciju" (Karić, 2009:18).

tih nastojanja jeste razdoblje teološke obnove koju karakterizira nekoliko važnih činjenica. Prije svega, pomalja se veći diverzitet interpretativnih pravaca tumačenja islama. Islamsko mišljenje postaje kritično spram sebe i svijeta u kojem jeste. Radovi E. Karića, A. Silajdžića, F. Karčića, H. Neimarlije, R. Hafizovića, N. Šukrića i dr. kritički prilaze interpretacijama islama i utiru nove koridore islamskom mišljenju ali i otvaraju nova pitanja.

Teološko uspravljanje će voditi samopouzdanijem odnosu spram vlastitog okruženja te će sa tumačenja bratstva i jedinstva dosegnuti do svojevrsne "teologije dijaloga". Kriza znanstvene slike svijeta i propitivanje dometa nauke koje je proizvela postmoderna s krajem modernističke kontroverzije otvarala je širi prostor i religiji. Religija se sve više tumači iz sebe same, endogenim faktorima, koji sada služe da objasne stvarnost što nije puka metodološka diverzifikacija u odnosu na ranija razdoblja. Proces religijske obnove i sve izraženijeg javnog manifestiranja vjere vodit će optužbama za islamski fundamentalizam s konca osamdesetih godina minulog stoljeća. Isti proces, religijskog preporoda, dešavao se i kod drugih naroda i religijskih zajednica u bivšoj Jugoslaviji, ali sa daleko manje zazora i stigmatizacije. Njihov religijski preporod pozitivno je konotiran kao kulturna obnova dok je u slučaju muslimana to prikazivano u negativnim određenjima. *Sapientia sat* ili, što naš narod veli, *pametnom je išaret dovoljan*.

Zanimljivo je da su prvi put naši tada mladi intelektualci iz Islamske zajednice reagirali koliko-toliko adekvatno na ove napade na islam naučnim skupom u Sarajevu na Fakultetu islamskih nauka, koji će poroditi zbornikom radova među čijim koricama će se smiriti radovi i oponenata i proponenata takvih ideja (Čančar, Karić, 1990). Ovaj naučni skup, koji je izazvao ogromnu pažnju javnosti, izraz je promjene paradigme i samopouzdanijeg stava bosanskohercegovačke uleme u socijalističkom razdoblju.

Korijeni socijalističke ideologije

Pod ideoologijama Marvin Peri podrazumijeva "relativno koherentni sistem uvjerenja (...) koja posjeduju sposobnost da ujedine i pokrenu veliki broj ljudi na političko djelovanje" (Peri, 2000:276). Ideologije jesu moderni fenomen koji se javlja nakon Ničeovske "smrti Boga" i potrage za alternativnim tumačenjem stvarnosti i smisla postojanja modernog humanuma. Ideologija socijalizma svoj nauk crpi iz repetirane i reinterpretirane marksističke filozofije (Muminović, 1997:48) koja je razumijevala religiju kao glavno ideološko oruđe u rukama vladajuće klase i faktor očuvanja statusa quo u društvu. U marksističkoj percepciji kritika religije je preduvjet svake druge kritike s obzirom na to da religija predstavlja najekstremniju formu otuđenja. Socijalizam kao ideologija, dakle, totalni fenomen s apsolutnim sistemom vrijednosti i univerzalističkim ambicijama nije trpio pluralnost identiteta[2]. Ova ga je činjenica neumitno dovela do sukoba s religijom kao sveobuhvatnim organizirajućim principom koji zasijeca u sve životne sfere. Državne strukture su permanentno nastojale pomjeriti granice politike, čime se religija reducirala na privatnu sferu izgubivši svoju društvenu relevantnost. Religija i religijske institucije su doživljavane kao neprijatelji države koji, na ovaj ili onaj način, treba da odumru i okončaju svoju historijsku misiju. Samim tim, vjerske zajednice su predstavljane kao ideološki neprijatelji koje treba nepovratno gurnuti u ponor historije. Stoga je očekivan odijum spram religije i religijskih institucija koji se podsticao unutar zvaničnih i nezvaničnih društveno-političkih struktura. Istina, odnos zvanične politike spram religije mijenjao se zavisno od geopolitičkih i drugih uvjetovanosti. Prije svega, pronosioci socijalizma nisu se isto ponašali spram religije kada su se borili za vlast i kada su je osvojili. Za vrijeme Drugog svjetskog rata religija i religijske institucije su tolerirane i prihvaćane da bi se po osvajanju poluga vlasti ta tolerantna politika dramatično mijenjala. Drugačija je politika spram islama afirmirana u doba vladavine Rankovića (do 1966) i nakon što je Tito "slučajno natrapao" (Noel Malcolm) na Pokret nesvrstanih itd. Bilo kako bilo, bez pretjeranih dvojbi mogli bismo zaključiti da islamsko mišljenje u tom razdoblju nije bilo slobodno i samosvojno već neslobodno i zatvoreno ili "mišljenje u opsadi", kako to veli Ahmed Akbar.

Pitanje suodnosa islama i socijalizma može se motriti i kao sukob moderne i tradicije s obzirom na to da nova državna struktura implementira rigidnu formu sekularizma, daje snažan zamah industrijalizaciji, ostvaruje višeslojnu demografsku mobilizaciju (selo–grad, grad–grad) i silnu obrazovnu ekspanziju. Imamo li u vidu da je obrazovni sistem bio snažno ideologiziran ili preciznije kazano "reideologiziran" (Milan Polić), bivaju jasnije duboke refleksije na religijski identitet i tradicionalnu praksu našeg stanovništva.

Kao rubni narod, Bošnjaci su posebno osjetljivi na vlastiti identitet, što ih je često stavljalo u opoziciju spram modernističkih tendencija. Socijalizam je nastao kao izraz kritike moderne s vlastitom interpretacijom određenih problema koje je moderna sa sobom donijela. Štaviše, socijalisti su vjerovali da samo oni mogu ostvariti ciljeve moderne, tj. opću sreću za najveći dio čovječanstvo i to ovdje i sada (Schwarzmantel,

[2] Smatramo da ne postoji potpuni totalitarizam, nego da on može biti manje ili više liberalan, ali se može govoriti o totalitarizmu onog trena kada se stvori režim samo jedne partije bez političke, kulturne ili filozofske pluralnosti. "Totalitarizam teži uništenju svakog političkog pluralizma, svake društvene konfliktualnosti, kao i izbjegavanju svake dijalogike djelovanja koja bi sadržavala antagonizme" (Morin, 1989:162).

2005:115). Ustvari, sve ideologije pa i socijalizam pokušavaju promijeniti svijet na temelju niza vjerovanja koja "pretenduju da poznaju tajne čitavog istorijskog procesa – tajne prošlosti, složenost sadašnjosti, neizvesnost budućnosti" (Peri, 2000:530). Proces modernizacije u socijalističkoj varijanti je dirigiran odozgo, bio je brz, revolucionaran i neumoljiv. U okrilju socijalizma, modernizacija nije bila dobrovoljan izbor već proces koji je zakonski sankcioniran i snagom državnog aparata nametan. Stoga su neka pitanja koja su i ranije bila na dnevnom redu u eri socijalizma postavljana u zaoštrenijoj formi. Takvo je pitanje odjeće muslimanki koje je razglabano od dolaska Austro-Ugarske Monarhije, ali su komunisti tom pitanju prišli normativnom prisilom i snagom represivnog aparata stavljajući ovo pitanje *ad acta*. Na isti način rješavana su i brojna druga polemička pitanja koja je moderna sa sobom donijela. Sve religijske zajednice doživjele su snažan društveni pritisak, ali je islam u toj konstelaciji odnosa imao dvostruki teret, kao religija i kao "neevropska" religija. Ovo je opet našlo svoj odraz u osobenoj konceptualizaciji islama, njegovoj "orijentalizaciji" (Š. Filandra), čime su se muslimani još dublje gurali u poziciju vječite Drugosti.

Refleksije ideologije socijalizma na tumačenje islama

Refleksije ideologije socijalizma na tumačenje islam prepoznajemo dosta rano u radovima bošnjačke uleme. Još prije Drugog svjetskog rata neki autori kritički se postavljaju spram dominantnih ideologija tog doba, posebice socijalizma. Tu prije svega mislimo na Mustafu Busuladžića i njegov glasoviti tekst "Islam i socijalizam" iz 1938. godine ali i druge tekstove i radove među kojima posebno ističemo "Muslimani u sovjetskog Rusiji" zbog koje je u konačnici ubijen u prevratnim vremenima nakon oslobođenja Sarajeva.[3] U kasnijoj poslijeratnoj fazi sve je manje kritičkih tonova a sve je više panegirika ideologiji socijalizma. Socijalizam je bio neupitna vrijednost kojoj se svaki segment i plan života morao prilagoditi, pa tako i islam. Dakako, nije to bio slobodan izbor već nametnut diktat. Ko je želio uopće govoriti o islamu morao je prije njega i pored njega glorificirati socijalizam. Drugačije tumačenje islam bilo je proskribirano i potencijalno opasno za autore, što je mnoge od njih navodilo da reduciraju svoje stavove, ne objavljuju ništa ili da pišu pod pseudonimima.

Čini se da možemo ustvrditi da se socijalizam reflektirao na islamsko mišljenje u BiH na tri magistralna teorijska pravca. Prvi pristup bio je izravna kritika socijalizma, čiji je dominantni reprezent Mustafa Busuladžić. Drugi, značajno dominantniji teorijski pristup bio je mirenje islama i socijalizma kroz koleriranje islamskih koncepata s nekim idejama socijalizma nastojeći socijalizirati islam i islamizirati socijalizam. I treći put, uvjetno kazano, bio je onaj koji je zagovarao Alija Izetbegović, u kojem se islam i socijalizam djelimično mogu uklopiti ali nikako u cjelini. Islam je u njegovom horizontu hegelijanska sinteza između dvije antiteze ili nepomirljive krajnosti socijalizma i kapitalizma. Međutim, Izetbegović ne govori šta će biti s islamom u toj hegelijanskoj viziji historije gdje sinteza mora poroditi novu antitezu koja opet generira novu sintezu.

Kritika ideologije socijalizma

Mladi bosanskohercegovački intelektualac Mustafa Busuladžić u fokus svoga promišljanja vrlo rano je uzeo konstruiranu eurocentričnu sliku svijeta i razne *izme* koje je producirao. Pod tim mislimo i na ideologije socijalizma i fašizam ali i na liberalizam koji je također odgovoran za mnoga ljudska stradanja[4]. Busuladžić u svojim radovima zastupa tezu da ovakav socijalizam koji se nudi kao spasonosno rješenje čovječanstva generira više problema nego što ih rješava. Ključni problem je u samoj filozofskoj matrici na kojoj je zasnovan. Naime, marksizam ne pretendira da bude samo politička ili društvena realnost, on stremi ka tome da ponudi odgovore na sva pitanja koja se odnose na čovjeka. Marksizam svoj nauk crpi iz materijalističke filozofije prema kojoj je materija vječna i izvor života. Ona je jedini bitak te cjelokupnu historiju tumače u koordinatama ekonomije. Sljedstveno tome, on mora negirati Boga i vjere, ideje čovjeka i slobode, kao i duhovne kulture uopće. Nadalje, negacija Boga vodi do negacije morala koji se temelji na religiji i samim tim odsustvu viših interesa i ciljeva: "Postoje samo klasni ciljevi i materijalni probitak" (Busuladžić, 1997:37), sve drugo je nesuvisla apstrakcija. On ovakvim stajalištima suprotstavlja koncept "islamskog socijalizma" koji je u koliziji s marksizmom na tri ravni. Prva razina razilaženja jeste filozofska i tiče se "shvatanja bitka i praizvora života". Na temelju mišljenja Berdjajeva i Bergsona on brani spiritualizam jer je materija bez snage inertna i pasivna a samo je duh aktivan.

Druga razdiobna tačka jeste u smislu života i drugim pitanjima ljudske egzistencije pa zaključuje: "Ono što je komunizmu cilj islam smatra sredstvom. To su ekonomska dobra." Treća linija koja dijeli islam i komunizam jeste pitanje slobode, privatne svojine i slobode rada. Tako Busuladžić tvrdi da je "potpuna ekonomska jednakost koju komunisti propovijedaju utopija i neprirodna, jer se ljudi razlikuju tjelesno i duševno, mišlju i osjećajem" (Busuladžić, 1997:40). Naime, socijalisti smatraju da je siromaštvo moguće suzbiti jedino preraspodjelom ekonomskih dobara koja bi se izvršila putem nasilne konfiskacije

[3] Mišljenje Mustafe Busuladžića i njegova kritika dominantnih ideologija predstavljena je u knjizi: Dizdarević, 2018.

[4] Max Horkheimer je tridesetih godina minulog stoljeća izrekao sljedeći stav: "Tko nije spreman govoriti o kapitalizmu neka ne govori ni o komunizmu" (Žižek, 2001:11).

imetka od bogatih i ukinućem privatnog vlasništva. Da bi se to ostvarilo, nužno je ostale društvene klase huškati protiv bogatih i raspirivati mržnju među klasama koja bi podstakla pobunu proleterske klase. Ono što su komunisti previdjeli, kao rezultat takvih akcija, jeste odsustvo ambicioznosti, lične kreativnosti i inicijative, koja je pogonski motor ekonomskog razvoja. Zato je rezultat socijalizma očekivan i sastoji se u tome što su "bogataše doveli na nivo siromaha, a siromahe ostavili tamo gdje su i bili" (Kardavi, 2003:38). Busuladžić ovom pristupu zamjera krnjenje od ljudskosti, od punine života koja je nesvodiva na ekonomske zahtjeve. "Ali pošto čovjek nije samo Homo economicus nego i Homo humanus, i pošto kod čovjeka postoje i potrebe duše, a ne samo stomaka, radi toga prolazna materijalna dobra ne mogu biti cilj naših stremljenja" (Busuladžić, 1997:28).

Kao alternativu on nudi ideju "islamski socijalizam", što predstavlja intelektualni novum. Osnovna karakteristika "islamskog socijalizma" jeste u tome što na čovjeka gleda integralno, tj. ne svodi čovjeka samo na ekonomske potrebe i zahtjeve, na potrebe stomaka i tjelesne nagone. Islam potrebe tijela ne negira, ali tvrdi da čovjek ima i druge potrebe koje zahtijevaju svoje ispunjenje. Islam, dakle, ima u vidu čovjeka u njegovu totalitetu, a svaki drugi pristup je degradiranje čovjeka i reduciranje njegove primordijalne naravi.

Islamizacija socijalizma i socijalizacija islama

Nakon Drugog svjetskog rata dijalogika mišljenja i društvena kritika, osobito ona s teoloških pozicija, bile su onemogućene ili svedene na minimum. Zatvori, represije, progoni, cenzura i autocenzura bili su dominantno obilježje društvene teorije i islamskog diskursa tog doba. Da bi se uopće pisalo o islamu, autori su vrlo često pribjegavali mimikrijskoj glorifikaciji socijalizma koji je u novom kontekstu postao primarna određujuća činjenica islama. Opći zaključak takovrsnih tekstova i napisa bio je da je islam dobar jer je ličio na socijalizam. I što je više planova islama ličilo na socijalizam sve je islam bio bolji, savremeniji, napredniji. Nije se kroz platformu islama tumačio socijalizam nego se kroz i preko socijalizma tumačio islam.

Prof. Adnan Silajdžić tvrdi da su se "muslimanski intelektualci naprosto natjecali koji će od njih napisati 'socijalističkiji' religijski tekst i ponuditi pri tome valjaniju 'religijsku argumentaciju'" (Silajdžić, 2006:7). Da je to tako, vidljivo je i po temama koje su oslovljavane i dominantnom pojmovnom instrumentariju onovremene uleme. Drugačije kazano, popularni diskurs islama uvjetovan je dominantnim terminima socijalističke ideologije. Jugoslavenskom socijalizmu pridodat je epitet "naučni" budući da je Marks tvrdio da je socijalizam rezultat naučne analize društvenih zakona, a ne utopije, i islam je postajao "naučan". Rad i radnik su bili nosioci povijesti u socijalizmu, pa je i islam afirmirao rad i radnika kao ibadet. Socijalizam se borio protiv neznanja, pa je i islam bio borac protiv neukosti i primitivizma.

Baš zato što su u fokus stavili komparaciju sa socijalizmom, iz vidokruga mnogih autora izgubili su se mnogi drugi važni planovi islama. Drugačije kazano, *kada pogodiš metu, promašiš sve ostalo*. Sve manje se pisalo o duhovnim i transcendentnim dimenzijama vjere i pojedinih obreda, a u fokus ulaze njihove socijalne i društvene dimenzije. Islam je sve više socijalan, a socijalizam unatoč svim svojim kontradikcijama postaje sve više islamiziran[5]. Moguće je, dakako, pojedine segmente socijalizma korelirati s islamskim naukom, ali nikako njegov totalitet koji je u osnovi antivjerski.

Komunizam je težio radikalnoj sekularizaciji (ili bolje ideologizaciji) društva i potpunom potiskivanju religije iz javne sfere i kao društvene sile. U taj kontekst nam valja staviti i polemičke tekstove o ateizmu, argumentiranju Božije egzistencije, teoriji evolucije, relacije islama i nauke, islama i rada, islamskog humanizma i brojne druge teme koje su isprovocirane kritikama religije autora socijalističke orijentacije.

Islamski diskurs tog vremena bio je napućen temama demokratije, ljudskih prava, socijalističkom perspektivom. Autori su odveć često previđali činjenicu da je većina tih koncepata ustvari areligiozno ili antireligiozno. Tako npr. ideja humanizma pretpostavlja ukidanje prijašnjih dominantnih pogleda na stvarnost i na čovjeka. Tonči Matulić primjećuje da humanizam kao vizija svijeta ili društveni poredak zasnovan na čovjeku predstavlja plodno tlo za rast i širenje ateizma. "Istina", veli on, "svaka ideja humanizma nije i ne mora biti zadojena ateizmom, no svaka ideja ateizma zadojena je humanizmom" (Matulić, 2009:277). Drugačije kazano, detronizacija Boga nužno je i neminovno povukla sa sobom problem intronizacije čovjeka. Ili kada relativiziramo, apsolutno istovremeno i jednodobno apsolutiziramo relativno. Dakle, humanizam u određenom smislu ima svoje ateističke elemente, što nije sprečavalo muslimanske autore da govore o "humanizmu islama", "humanosti" Muhammeda, a.s., ne uviđajući da iza takve vrste "humanosti" stoji potencijalno "obogotvorenje" čovjeka.

Uočljivo je da se u ovom periodu u muslimanskoj štampi javljaju eminentno apologetske studije i radovi. Vulgarni ateizam, kao zvanična dogma ondašnje države, smjerao je potpunom odbacivanju religije, ili barem njenoj redukciji, što je kod autora teološke orijentacije proizvodilo odbrambenu reakciju atipičnu klasičnim teorijama islama. Apologija ne mora biti loša ako ona razumije sebe kao reaktivan proces i samim tim reduciran od suštinskih dimenzija onoga što se brani.

Jedno od najvažnijih pitanja koje je sa sobom donio socijalizam jeste

[5] Tekstovi o islamu i socijalizmu iz druge polovice XX stoljeća mogu se pronaći u bibliografijama *Glasnika IVZ*, *Takvima* i *Islamske misli*.

pitanje ateizma koji se sistemski nametao putem obrazovnog sistema, štampe, književnosti i umjetnosti općenito. Osobito je vojska ili Jugoslovenska narodna armija imala izraženu ateizirajuću i ideologizirajuću zadaću u procesu izgradnje socijalističkog društva. Evropa jeste rodno tlo ateizmu kako tvrdi Slavoj Žižek (2006), ali se ova ideja u punoj dosljednosti ostvarila u socijalističkim državama. Bilo je očekivano da će mnogi autori apologetski istupiti u odbranu Božjie egzistencije, religije općenito i islama posebno. Zato je "dijalog s ateizmom" bio česta tema muslimanskih autora. Razumjeli su da moderna negira religiju kao takvu te je odbrana religije kao fenomena preduvjet odbrane islama kao posebne religije.

Napadi na religiju išli su ka dokazivanju njene nesavremenosti, primitivizmu, dogmatskom i neznanstvenom duhu koji religija iz sebe projicira. Stoga su brojni autori nastojali dokazati da je duh islama samjerljiv s duhom savremenosti, tj. sa socijalizmom čiju smo savremenost živjeli, da je blizak raciju i nauci. Islam se tumači socijalistički, a socijalizam islamskim bez udubljivanja u suštinska značenja ovog fenomena. Najmoćnija sila koja je oblikovala društveno-historijske tokove ovog razdoblja bila je nauka. Mada je izvorno antireligijska, moderna nauka postaje neupitna vrijednost s kojom se vjerske doktrine i institucije moraju saobraziti kako bi postale prijemčivije magistralnim misaonim tokovima savremenog humanuma. U ovom periodu dominira antropološki i historijski optimizam i nekritičko usvajanje prevaziđenih znanstvenih teorija. Novo i savremeno ima prednost nad starim, samim tim zaostalim i primitivnim. Ignorirala se činjenica da sve što je staro nije nužno i loše kao što sve novo nije unaprijed i dobro i pozitivno. Tumačenja islama se polariziraju na savremena i primitivna, a savremena su uglavnom naučna, i do kraja racionalizirana tumačenja vjere. Pod egidom borbe protiv sujevjerja, iz vjere se apstrahiraju transcendentni i duhovni sadržaji. Jasno se uočava i pojava neomu'tezilijskog učenja osobito u promišljanjima Huseina Đoze. Autori su se malo obzirali na to šta ostaje od vjere ako se ona ogoli i do kraja demistificira (Hodžić, 1971). Knjige koje su nastajale pod tim teorijskim i idejnim okvirima bile su jako popularne i tražene. Dobar primjer jeste knjiga Ibrahima Hodžića *O intelektualnom i primitivnom shvatanju vjere i vjerskih propisa*, kao prva knjiga nakon Drugog svjetskog rata koja u širim zahvatima tematizira islamska pitanja. Apoteza nauke u ovom djelu postalo je opće mjesto muslimanskih autora tog razdoblja. Rijetki su uviđali suspektno metafizičko zaleđe moderne nauke koja se zasniva na utilitarno-ideološkim matricama koju određuje volja za moći i dominacijom nad svijetom. Pojmovi istine, ljepote i pročišćenja čovjeka ne pripadaju kategorijalnom aparatu savremene epistemologije[6]. No, uprkos njihovim inherentnim slabostima ove knjige i ovovrsne studije igrale su značajnu ulogu u podizanju samopouzdanja i smirivanju muslimanskog subjekta pri susretu s izazovima modernizacije na koju su bili prisiljeni.

Islamska sinteza Alije Izetbegovića

Nasuprot panegiričkim tumačenjima islama i socijalizma stoji "treći put", koji promovira Alija Izetbegović, a to je islamska sinteza. Po obrazovanju pravnik, po vokaciji filozof, po uvjerenju muslimanski reformator, Alija Izetbegović počeo se baviti islamom dosta rano. Na temelju *Sjećanja* Alije Izetbegovića razvidno je da je islam zaokupirao maštu Alije Izetbegovića još u gimnazijskim danima kada se susreo s idejama Mladih muslimana. Prema njegovim tvrdnjama, "antifašizam i antikomunizam određivali su opću orijentaciju Mladih muslimana" (Izetbegović, 2020a:30). Već rano počeo je teorijski promišljati islam tako da je njegovo najznačajnije djelo *Islam između Istoka i Zapada* počelo nastajati u vremenu krize moderne i uspona postmoderne konca šezdesetih godina mada su ključne ideje zasnovane dosta ranije. "Kada sam 1946. uhapšen, sestra Azra (umrla 1977) sakrila je rukopis ispod nekih greda na tavanu naše kuće. Kada sam ga našao, bio je to denjak polutruhlog papira. Tekst sam dopunio sa nešto novih fakata, prepisao i poslao prijatelju u Kanadu, da bi ga jedna izdavačka kuća objavila 1984. godine kada sam ja već bio u drugom zatvoru" (Izetbegović, 2020a:38).

Cilj ovog našeg iskaza nije da polemiziramo o tome kada je nastala knjiga *Islam između Istoka i Zapada* s obzirom na to da je to pitanje minuciozno raspravljao Enes Karić u radu "Islam u *Islamu između istoka zapada*" (Karić, 2005:7–57) dokazujući da je knjiga nastajala daleko duži period nego što se to misli. Naša je želja da pokažemo da je islam dosta rano okupirao duhovnu geografiju Alije Izetbegovića neovisno od toga kada su njegove konceptualizacije islama bile definirane i do kraja razrađene.

Drugi razlog jeste da pokažemo da je intelektualna geografija Alije Izetbegovića u bitnom određena socijalističkim kontekstom. On je odrastao, školovao se, živio, djelovao i u konačnici bio progonjen i žrtva socijalističkog režima. U tom istom kontekstu sama teološka produkcija bila je uska, mršava, "ilmihalska" i slaba pa je i razumljivo zašto je svoje teorijske uzore morao tražiti izvan teoloških krugova.

Kada kažemo da je djelo *Islam između Istoka i Zapada* nastajalo decenijama, to ne znači da bazne ideje nisu definirane dosta rano. U njemu

[6] Kritiku znanosti kao volji za moći iskazali su mnogi autori. "Pravi uzroci krize znanosti nalaze se u teorijskoj podlozi tumačenja i razumijevanja znanosti općenito i znanstvene djelatnosti posebno. Ostvarenje projekta znanosti kao moći, doveo je čovječanstvo na rub samouništenja. Ostvarenje projekta tehnike kao iskorištavanja prirode uveo je čovječanstvo u sveprisutnu ekološku krizu. Stare znanstvene i tehničke paradigme nisu vjerodostojne jer je očito da svijet i čovječanstvo vode krivom smjeru" (Matulić, 2009:110).

on istražuje temeljnu poziciju islama, onakvog kakvog ga on vidi i razumije, u svijetu aktualnih idejnih i društveno-političkih tokova. Njegove teze jesu da "postoje samo tri integralna pogleda na svijet i više ih ne može biti: religiozni, materijalistički i islamski" (Izetbegović, 2020b). Svi idejni tokovi i društvene prakse i filozofije mogu se sažeti i mogu se podijeliti u neka od ova tri magistralna toka. U toj "gigantskoj konfrontaciji" sučeljavaju se dualiteti, polovi i krajnosti, a islam je sinteza ili "treći put" koji nadilazi sve te krajnosti. Ovo neodoljivo podsjeća na hegelijansku koncepciju povijesti gdje jedna teza generira antitezu, a one u dijalektici nužno proizvode sintezu kao poboljšanu verziju njihovih vrijednosti. Islam jeste geografski, historijski i na mnoge druge načine vjera sinteze, ali je pitanje da li je moguće sve planove i koncepte ugurati u te zamišljene kalupe. Mladi Izetbegović se "zabavljao iznalazeći nove paralele, teze i antiteze, koincidencije i simetrije" (Izetbegović, 2020a:39), tj. nastojeći ih staviti u te zamišljene teorijske forme. Dodajmo ovome da on to ipak čini dijelom i na način "podlijeganja 'grijehu' vjerskih pisaca da o drugim religijama govore kakve one jesu, a o vlastitoj religiji kakva bi morala biti" (Neimarlija, 2020:10).

Islamske i teološke teme bile su dominantna teorijska i životna preokupacija Alije Izetbegovića. Međutim, treba napomenuti da islam ili tumačenje islama koje nudi Izetbegović nije fikh i islamsko pravo, niti je suhoparna teološka misao koja s tradicionalnih izvora prilazi tumačenju stvarnosti neovisno od toga što su te dvije stvarnosti paralelne ravni koje se nikako ne dotiču. U njegovim radovima nać ćete malo Kur'ana, *a još man*je hadisa i sunneta kao primarnih izvora islamskog mišljenja. On nudi jednu samosvojnu filozofsku interpretaciju islama i pozicionira ga u misaonim i povijesnim konstelacijama svijeta.

Nesporna je činjenica da je glavnina interesiranja muslimanskih modernista XX stoljeća počivala u pokušajima redefiniranja muslimanskih institucija kroz reformu prava i reafirmaciju idžtihada. Na ovakav pristup u muslimanskom modernističkom mišljenju kritiku je uputio S. H. Nasr, koji smatra da "na intelektualne izazove koje postavlja modernizam u obliku evolucionizma, egzistencijalizma, gnosticizma i slično može se odgovoriti samo intelektualno a ne juridički" (Nasr, 1994:96). Zaista je tačno da su se muslimanski mislioci iscrpljivali u jalovim raspravama o simbolima identiteta dok su najrazličitije ideologije liberalizma, rigidnog sekularizma, marksizma, kapitalizma i drugih *izama* ucjepljivane u nepripremljeno muslimansko tkivo, što je po istom autoru generiralo strašnije posljedice od najezde divljih Mongola (Nasr, 2002:254).

Stoga je donekle i razumljivo zašto Alija Izetbegović ne slijedi ustaljenu teološku matricu i argumentaciju vjere nego poseže za drugim terminima i razlozima. Pritom, on piše i njegovo djelo nastaje u socijalističkoj Jugoslaviji i u širem kontekstu svjetskih relacija, a koji je bio politički i ekonomski polariziran u dva suprotstavljena pola. Istok i Zapad, kapitalizma i socijalizam koji dijeli "željezna zavjesa" tražili su od svih drugih opredjeljivanje i to često na vlastitu štetu. Zato njegovo djelo nije poticajno samo za intelektualni prostor Bosne i Hercegovine, nego on promišlja muslimanski svijet u cjelini i kako ga pozicionirati u toj kolosalnoj igri.

Ono što jeste tačno i što stoji kao zaključak Akademika Karića jeste da "Izetbegovićevo islamsko mišljenje spada u sami vrh muslimanske obnoviteljske, reformističke i modernisti*čke literat*ure" (Karić, 2005:7–57). Izetbegovićevo mišljenje je autentično i samosvojno kao vid reakcije na ideološku matricu u kojoj je živio i djelovao. U vrijeme uspona zapadnjačkih ideologija koje nude jedan cjelovit pogled na svijet, Alija Izetbegović nudi vlastito tumačenje stvarnosti, koje je manje tumačeno iz samog islama a više iz drugih referenci. Time je dokazao da i onda kada stojiš u orbiti nekog centra čak i kad se protiv njega boriš, ti si ustvari definiran njime. Tako je i njegovo mišljenje islama ipak u izvjesnoj mjeri određeno socijalizmom protiv kojeg se borio u značajnim dionicama svoga života.

Zaključak

Ideologija socijalizma koja je vrhunila Jugoslavijom i Bosnom i Hercegovinom u drugoj polovini XX stoljeća proizvela je značajne posljedice na društveno-političke i kulturno-historijske procese, navlastito na religiju i religijske zajednice. Dakako, teško je cjelokupan period socijalizma i njegov odnos spram religijskih zajednica podvesti pod jedan nazivnik, ali je neprijateljstvo bilo njegova historijska konstanta, bilo ono latentno ili manifestno. Stoga je i razumljivo da su njene refleksije na tumačenje islama u Bosni i Hercegovini bile snažne i po intenzitetu i ekstenzitetu.

Muslimanski subjekt je u različitim epohama i na različite načine reagirao na pojavu socijalizma. Dok su u ranoj fazi mnogi ignorantski prolazili pored ideologija bez oslovljavanja i doticanja, bilo je autora koji su kritički promišljali njihovu pojavu. U poslijerantoj fazi dolazi epoha u kojoj se islam sve više prilagođava novim društvenim i političkim okolnostima na način sve izraženije "socijalizacije islama i islamizacije socijalizma". Muslimanski autori su nastojali pronalaziti sve više sličnosti između socijalizma i islama u kojima je socijalizam postao referentna tačka s kojom je islam valjalo saobraziti. Malo je autora koji su kroz prizmu islama gledali na savremenost već su kroz aktualnu savremenost sagledavali islam.

Treći teorijski tok koji je prepoznatljiv kao vid reakcije na ideologiju socijalizma jeste onaj koji nudi Alija Izetbegović. U njegovoj konceptualizaciji islam predstavlja hegelinijsku sintezu između dvije antiteze ili nepomirljive krajnosti socijalizma i kapitalizma.

Svi predmetni autori, teme koje su oslovljavali i pristupe savremenosti koje su gradili predstavljaju vrijednu teorijsku baštinu koju treba osloviti, s dužnim poštovanjem analizirati i kritički valorizirati.

Literatura

Assman Jan (2006). *Kulturno pamćenje*. Zenica: Vrijeme.

Busuladžić, Mustafa (1997). *Muslimani u Evropi*. Sarajevo: Sejtarija.

Čančar, Nusret; Karić Enes (1990). *Islamski fundamentalizam šta je to*?. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Dizdarević, Mevludin (2018). *Islam i zapad u mišljenju Mustafe Busuladžića*. Sarajevo: Udruženje Ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Zenica: Islamski pedagoški fakultet.

Hodžić, Ibrahim (1971). *O intelektualnom i primitivnom shvatanju vjere i vjerskih propisa*, Sarajevo.

Izetbegović, Alija (2020a). *Sjećanja*. Izabrana djela svezak IV. Sarajevo: Muzej Alija Izetbegović.

Kardavi, Jusuf (2003). *Islam i siromaštvo*. Sarajevo.

Karić, Enes (2005). "Islam u *Islamu između Istoka i Zapada*", u; Alija Izetbegović, *Islam između Istoka i Zapada*. Sarajevo: Oko.

Karić, Enes (2009). "Tradicionalni bosanski alim u dobu modernizma", *Znakovi vremena*, 45–46.

Lavić, Osman (2001). *Bibliografija časopisa El-Hidaje i Islamska misao*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, Rijaset IZ u Bosni i Hercegovini, IC El-Kalem.

Morin, Edgar (1989). *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost.

Muminović, Rasim (1997). "Ideološka osnova vrhunskih zala 20. stoljeća", *Znakovi vremena*, 2.

Nasr Sejjid Husein (2002). *Srce islama*. Sarajevo: El-Kalem.

Nasr Sejjid Husein (1994). *Tradicionalni islam u modernom svijetu*. Sarajevo: El Kalem.

Neimarlija, Hilmo (2020). "Islam u vidicima svijeta". U: Izetbegović, Alija (2020). *Islam između Istoka i Zapada*.

Peri, Marvin (2000). *Intelektualna istorija Evrope*. Beograd: Clio.

Schwarzmantel, John (2005). *Doba ideologija-političke ideologije od američke revolucije do postmodernih vremena*. Preveo Srećko Premec. Zagreb: AGM.

Silajdžić, Adnan (2006). "Vjerska tematizacija islama u djelima bosanskomuslimanskih pisaca 20. stoljeća". Predavanje na postdiplomskom studiju na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu.

Žižek, Slavoj (2006). "Ateizam, zaboravljeno naslijeđe evropske kulture", *BH Dani*, 462.

Žižek, Slavoj (2001). *Sublimno objekt ideologije*. Zagreb: Arkzin.

Abstract

REFLECTIONS OF SOCIALIST IDEOLOGY ON THE INTERPRETATION OF ISLAM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, WITH PARTICULAR REFERENCE TO THE THOUGHT OF ALIJA IZETBEGOVIĆ

Mevludin Dizdarević

Starting from the premise that the socio-political and ideological context significantly shapes ways of understanding religion, this paper examines various currents of Islamic thought that emerged under the conditions of socialist Yugoslavia. Particular attention is devoted to the socialist ideology's approach to religion, the process of secularization and the social marginalization of Islam, as well as the ways in which Muslim authors responded to the challenges of atheism, modernization, and the dominant ideological discourse. An analysis of the relevant literature identifies three principal approaches to the relationship between Islam and socialism: criticism of socialist ideology; efforts to bring Islam and socialism closer together through the "socialization of Islam and Islamization of socialism"; and Alija Izetbegović's approach, which understands Islam as a kind of "third way" and a synthesis between opposing ideological extremes. The paper demonstrates that Izetbegović's Islamic thought was authentic, while at the same time being shaped, to a certain extent, by the intellectual and ideological context of socialist Yugoslavia, which he opposed.

Keywords: Islam, socialism, Bosnia and Herzegovina, Alija Izetbegović, modernism, secularism

الملخص

انعكاسات أيديولوجية الاشتراكية على فهم الإسلام في البوسنة والهرسك مع التركيز على آراء علي عزتبيغوفيتش

مولودين ديزداريفيتش

انطلاقا من فرضية أن السياق الاجتماعي والسياسي والأيديولوجي يُؤثر كثيرا في كيفية فهم الدين، يتناول هذا المقال التيارات الفكرية الإسلامية المختلفة التي نشأت في ظروف يوغوسلافيا الاشتراكية. ويُولي المقال اهتماما خاصا بعلاقة الأيديولوجية الاشتراكية بالدين، وعملية العلمنة، وتهميش الإسلام اجتماعيا، وكذلك بكيفية مواجهة الكتّاب المسلمين لتحديات الإلحاد والتحديث والخطاب الأيديولوجي المهيمن. وبتحليل الأدبيات المرجعية تم تحديد ثلاث مقاربات أساسية تجاه العلاقة بين الإسلام والاشتراكية: نقد الأيديولوجية الاشتراكية، والسعي لتحقيق التقارب بين الإسلام والاشتراكية من خلال "إضفاء السمة الاشتراكية على الإسلام وأسلمة الاشتراكية"، والمقاربة الثالثة هي لعلي عزتبيغوفيتش، الذي يرى الإسلام "طريقا ثالثا" وتوليفة بين أيديولوجيتين متناقضتين. ويشير المقال إلى أن فكر عزتبيغوفيتش الإسلامي فكر أصيل، ولكنه في الوقت نفسه متأثر إلى حد ما بالسياق الفكري والأيديولوجي ليوغوسلافيا الاشتراكية، الذي كان يعارضه.

الكلمات المفتاحية: الإسلام، الاشتراكية، البوسنة والهرسك، علي عزتبيغوفيتش، الحداثة، العلمانية.